

Корнєв А. Ю.

ст. викладач,
Харківська державна академія
дизайну і мистецтв

„ЖІНОЧИЙ СВІТ” ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПІСЕННІЙ ЕПІЦІ

Анотація. У статті на прикладі текстів української пісенної епіки, розглядаються образи жінок доби Хмельницького через категорії „своїх” та „чужих”.

Ключові слова: образи жінок, доба Хмельницького, українська пісенна епіка.

Аннотация. Корнєв А. Ю. „Женский мир” в эпоху Хмельницкого в украинской песенной эпике. В статье на примере текстов украинской песенной эпике, рассматриваются образы женщины в эпоху Хмельницкого через категории «своих» и «чужих».

Ключевые слова: образы женщины, эпоха Хмельницкого, украинская песенная эпика.

The summary. Kornev A. Y. „Women’s World” in the era of Khmelnytsky in Ukrainian song epic. In this paper an example of Ukrainian songs epic texts, images of women treated in the era of Khmelnytsky in the category of „ally” and „foreign”.

Key words: images of women, the era of Khmelnytsky, Ukrainian song epic.

Постановка проблеми. Доба, у якій фіналізуються середньовічні процеси та починається формування ідеалів Нового часу, здавна привертає увагу європейської гуманітаристики. Чимало публікацій щодо відповідного періоду існує і в українській науці. Здається „світ козацького бароко” розглянуто у всіх можливих проявах та аспектах. Однак при більш уважному погляді можемо констатувати, що увага дослідників концентрується „нерівномірно”, до 90-х років це, переважно, політично-економічний погляд, з отриманням Україною незалежності потужно постає тема козацтва, різноманітні релігійні аспекти. Але деякі теми залишаються ніби на периферії наукової уваги. Як правило, це складні не тільки з огляду на минувшину, але й сьогоднішні питання, наприклад міжетнічні відносини, або гендерні пріоритети в українському суспільстві.

Такою видається і „жіноча” тема в українській гуманітарній науці. Не можна сказати, що вона геть недосліджена, є чимало статей і досліджень про жінку-мати, жінку-берегиню. Важлива на початку 90-х, ця тема надалі вичерпується, публікації, які базуються на одних і тих самих постулатах, починають нагадувати одна одну. Приємним і потужним винятком є монографія Катерини Дисси „Історія з відьмами”, побудована на аналізі реальних судів над жінками-„відьмами” у XVII – XVIII ст. [3].

Ось чому спроба нового погляду на відомі тексти українського пісенного епосу, що оспівує добу Хмельницького, видається вельми актуальною. **Метою** цієї публікації є виокремлення та аналіз жіночих образів, які постають у складну епоху „народної революції” XVII ст.

Результати дослідження. Виходячи з особливостей даного періоду, а саме „епічної війни”, яка охоплює практично усі етноси, стани, громадські та релігійні установи Речі Посполитої, однією з найважливіших характеристик вважаємо полярність розподілу світу на „своїх” та „чужих”. Цій категорії, стосовно доби Хмельницького, було присвячено низку авторських публікацій [4]. При цьому, гендерний аспект у них також залишався осторонь.

Отже, притримуючись хронологічного принципу та історичних подій, до яких „прив’язано” більшість текстів пісенного епосу, нагадаємо, що першою за таким розподілом іде дума „Хмельницький та Барабаш”. У цій легендарній розповіді про початок повстання ми одразу зустрічаємо образ жінки, яка належить до світу „чужих”, хоча є українкою за походженням.

Поряд із зрадником-чоловіком полковником Барабашом постає його обережна та хитра дружина. Це вона попереджає свого чоловіка про небезпеку з боку Богдана Хмельницького і пророкує у гіршому випадку навіть смерть чоловіка. Однак події, що розгортаються далі, які можна було б охарактеризувати народним висловом „хитрий хитрого перемудрував”, насправді не такі однозначні. Напоюючи Барабаша і виймаючи у нього хустину та перстень, Хмельницький напевне знає, що з такими доказами Барабаша, жінка полковника, виконає будь-який наказ свого чоловіка, як господаря, голови дому. Так і стається, хоча Бараба-

Надійшла до редакції 23.11.2012

шиха не довіряє Хмельницькому, але кориться волі чоловіка, підтвердженою його власними особистими речами.

Звісно, тут відіграють свою роль ці самі не випадкові речі. Хоча у тексті пісні про це нічого не розповідається, але інші фольклорні твори дозволяють нам легко розшифрувати речову символіку. Хустина повинна мати „мітки”, і, скоріше за все, це вишити самою Барабашихою ініціали чи герб чоловіка. Перстень так саме був іменним, або взагалі виявлявся перснем-печаткою, характерним для середньовічної матеріальної культури тієї доби. Наприкінці рефреном повторюється передбачення Барабашихи, коли Богдан Хмельницький таки страчує її чоловіка. У даному випадку вірність дружини, вкупі з патріархальним ладом у родині Барабашів, стали причиною мимовільної „зради” і загибелі чоловіка. Після страти чоловіка доля його молодшої дружини незавидна: „...Куму свої-ому Барабашеві, гетьману молодому, /З пліч голівку, як галку, зняв, /Жону його і дітей живцем забрав, /Турському султану у подарунку одослав...” [7, с. 98]. У цьому присуді є натяк на систему знатних заручників, яких козаки за наказом Хмельницького передавали союзникам-татарам, як своєрідну відплату, оскільки за таких полонених отримували чималий викуп. Відповідно негативній характеристиці „чужих” не бариться й відплата, якась поблажливість чи гуманізм тут недоречні. Отже у характеристиці жінок-„чужих” на перший план висувається їх хитрість та зрадливість, які в інших обставинах можна було б подати, як мудрість та обережність.

Українські жінки, навпаки, подають зразок простоти і довірливості, чим також користуються „чужі”. Так у ще одній думі про причини повстання, дрібний торговець „Оврам”, що першим приносить єврейській громаді звістку про наближення військ Хмельницького, у мирні часи „ходив по-за Дніпром да дурив козацькі жінки” [1, с. 22].

Цілком слушно, що в епічних творах про добу Хмельницького ми не знайдемо жодної позитивної характеристики „чужих”. Вороги так саме безжально ставляться до переможених, тому у всіх думках чи піснях незмінним залишається „вітхозавітний” принцип „око за око”. Якщо в незлічених українських родинах матері, дружини та наречені побиваються за своїми рідними, що полягли у бою з „чужинцями”, тоді справедливо нагадати ворогу про неминучу відплату: „...Не по однім ляшку /Заплакали діти... /Не по однім ляшку /Зосталась вдовиця...” [7, с. 93].

Приємно заміщення, коли авторська позиція викладається від імені „чужинця”, дуже цікаво використаний у думі про Корсунську перемогу. В ній „ляшки” тужать за своїми чоловіками, які потрапили у полон, чи загинули наглою смертю від козацької руки: „Озветься одна пані-ляшка: /„Нема мого пана Яна” /Десь його зв’язали козаки, як би барана” [1, с.34]. Їхне тужіння несе сатиричне навантаження, воно повинно викликати посмішки, оскільки слухачів розважав той факт, що розмова удовиць нагадує не поминальний стогін, а козацькі кпини над переможеним ворогом. Це також означало, що „право” на справжній жаль за

загиблими мали саме українські жінки, а не польські панянки.

Такий самий прийом заміщення зустрічаємо в думі „Похід в Молдавію”. Не вдаючись у політичні подробиці військової кампанії, нагадаємо, що Василь Лупул (Молдавський) намагався знайти захист у командуючого польськими силами Потоцького (в думі помилково названий Іваном, хоча насправді це Миколай) і повернути проти козаків польські заго-ни. Але в його звертанні до Потоцького відчувається ущипливість козацьких інтонацій: *„Гетьмане Потоцький, /Що в тебе розум жіноцький! /Ти за дорогими напитками, бенкетами уганяєш – /Чом ти Хмельницького не еднаєш?”* [1, с. 103]. У даному випадку метафора найпростіша і зводиться до цитування популярного прислів’я про „короткий розум” жінки, яка швидко все забуває та нехтує безпекою.

Ситуація змінюється, коли після перших перемог козацьке військо потерпіло поразку і Хмельницький був вимушений підписати тяжкі умови нетривкого миру. У думі про наслідки Білоцерківського миру передається атмосфера свавілля, коли польські пани повертаються в свої маєтки під захистом „жовнів”. Вони не тільки грабують українське населення але й принижують чоловіків та жінок. Ненависть, що до пори таємно розпалювалася у козацьких серцях, виривається прокльонами, в яких виникає згадка про наругу над козацькими дружинами: *„Не луччей тебе Ляше, превражій сыну, /На Україне с козацькою жонкою спати.../Да уже-ж на Україне не одна жонка курку зготовала, /Тебе Ляха, кручого сына, на ночь чекала!”* [5, с. 76].

Ще один відомий епізод протистояння українців та поляків – зрадницький напад „ляхів” на містечко Красне, де стояли козацькі заго-ни під началом козацького полковника Данила Нечая. Цю ситуацію оповідають численні варіанти пісні про Нечая.

Мотив зради у них поданий через споювання Нечая чужою жінкою („кумасею”) і, можливо, навіть „кумасею Хмельницькою”. З цього приводу М. Грушевський розгортає цілу картину „змови” проти Нечая, що ніби відображена в піснях про народного героя [2, с. 189, с. 303]. У цьому разі наукова доказовість версії досить сумнівна, скоріше її треба розглядати на тлі загальної концепції М. Грушевського, згідно з якою гетьман Хмельницький весь час вів подвійну політику, намагаючись будь-якою ціною утримати особисту владу [2, с. 24].

З іншого боку відомо, що друга жінка Богдана Хмельницького, сумнозвісна Мотрона, через яку почалася сварка з Чаплинським, врешті-решт була звинувачена у подружній зраді та спробі отруїти гетьмана [6, с. 115]. Якщо пісня згадує саму цю „кумасю Хмельницьку”, ми маємо ще один з варіантів зрадницької дії, характерної для ранньої епіки: споювання героя жінкою, з метою його смерті чи ослаблення й видачі до рук ворогів. Пригадаємо билину про багатиря Добриню та його зрадливу дружину, яка не тільки віддалася Змію, а була готова погубити свого чоловіка. Християнські настанови щодо „першогогіха” жінки, яка була спокушена „змієм” і занастила Адама, а

також численні приклади з Писання, про підступні і згубні дії жінок, що спричинили загибель чоловіків (Даліла та Самсон, Саломея та Іоанн, тощо) тільки сприяли розповсюдженню подібних сюжетів у різних жанрах народної творчості.

Захоплений у полон Нечай, дещо дивно відповідає на питання про свою дружину: „*Ой у пана, у гетьмана /Сидить як жидівка*” [1, с. 59]. Нечай належить до яскравих образів безперечно „своїх”, тим не звичніше порівняння його дружини з „чужинкою”. Пояснення подається в подальших рядках, які дозволяють трактувати порівняння з „єврейкою” як епітет багатства, заможності. Подібне припущення, якоюсь мірою, підтверджується найбільш достовірним свідченням про шлюб Тимоша Хмельницького з донькою молдавського господаря. У весільнім поїзді були присутні і українські жінки, які хизувалися дорогими „жидівськими капотами” [2, с. 479]. Таким чином, у згаданому епізоді показано як гетьман опікується дружиною свого товариша, вона знаходиться „у спокої”, має дорогі шати з коштовним камінням. Для української жінки подібне порівняння ще можливе, хоча саме це підкреслює її „вторинність” відносно чоловіка, а в умовах тотальної війни, ще й залежність від обставин і мінливої долі.

Опозицією до історії зради виступає образ жінки-матері, яка безумовно належить до світу „своїх”, наприклад, коли мова йде про „стару Морозиху”, матір славетного козацького ватажка Морозенка.

Саме їй посилаються віщування про недобру долю сина, які вона осягає розумом але не хоче вірити серцем матері у страшну загибель славетного козака. Невблаганну звістку про здійснення віщування приносять старій матері бойові побратими її сина. Її плач за сином набуває епічного масштабу, материнська туга стає відповідною журбі всього козацького війська і, врешті-решт, всієї української людності [7, с. 134].

Висновки. Ці протилежні але зовсім непоодинокі приклади з фольклорних пісенних текстів свідчать про наявність глибоких гендерних пластів у пісенній епіці, яка розповідає про добу Хмельницького. Їх вивчення дозволяє розширити уявлення про ставлення до жінки в часи бурхливих соціальних зрушень та перетворень.

Список літератури:

1. Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа / В. Антонович, М. Драгоманов. – К.: Типограф. М. П. Фрица, 1875. – Т.2. – 166 с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. IX. – К.: Наукова думка, 1996. – 869 с.
3. Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі посполитої ст. – К.: Критика, 2008. – 302 с.
4. Корнев А. Ю. Козацький гумор та доба Хмельницького у літопису Григорія Грабянки // Народознавчі зошити. – 2011. – № 2. – С. 345-350; Образи „ляхів”, як „чужих” в українській пісенній епіці доби Хмельницького // Вісник ХДАДМ. – 2011. – № 7. – С. 136-139; Корнев А. Ю. Структури повсякденності у героїчному пісенному епосі: доба Хмельницького // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура, мистецтво, філософія, охорона пам’яток. – 2011. – Вип. 24. – С. 220-225.
5. Максимович М. А. Сборник украинских песен, издаваемый М. Максимовичем / М. А. Максимович. – К.: Типография Ф. Глинсберга, 1849. – Ч. 1. – 115 с.
6. Степанков В. Козацька розвідка наближала перемогу / В. Степанков // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 115-122.
7. Українські народні думи та історичні пісні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 660 с.